

Van charismatisch leider tot ethisch leidsman Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Friesland rond 1890

Yme Kuiper

Summary

Domela's preaching of socialism (and later anarchism) in the last decades of the nineteenth century met with a lot of sympathy in Friesland. Here Domela became a 'myth' during his lifetime. He was regarded as an apostle and was sometimes even called 'ús ferlosser' ('our Redeemer'). Even after his death in 1919 he continued to be an icon of free socialism. This paper studies the question of what made Domela the pivotal player of early socialism. Here Domela's personality as well as the expectations among his followers are relevant. In order to acquire an insight into the interaction between these two factors this paper concentrates on the turbulent times around 1890 in the Heerenveen and Gorredijk areas. It was precisely in these years that the bond between Domela and his followers corresponded to the phenomenon of charismatic leadership analysed by Max Weber. Yet, after the socialist movement had split into a parliamentary and a revolutionary school of thought, Domela was no longer the guiding figure for the first group. Among the free socialists, on the contrary, Domela's enormous charisma Domela lingered on. He was their hero, who lived for his lofty and principled ideas.

November 1919. Urenlang trekt een indrukwekkende rouwstoet door de straten van Amsterdam. Langs de route staan, in dichte rijen, tienduizenden mensen. Zij allen vormen met elkaar een enorme schare die de kort daarvoor te Hilversum overleden Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) uitgeleide doet naar het Centraal Station. Vandaar vertrekt de rouwtrein om het stoffelijk overschot te vervoeren naar het crematorium Westerveld. Een zee van vaandels, vlaggen en banieren: rood, wijnrood, purperrood en gladiolenrood, steekt boven de massa uit.¹

Nu, een kleine eeuw later, is Domela Nieuwenhuis in het Zuidoosten van Friesland nog steeds niet vergeten. Op de cantine van de anarchistencamping 'Tot vrijheidsbezinning' in Appelscha prijkt zijn beeltenis op een groot bord met daarop de spreuk 'Drinkende arbeiders denken niet, denkende arbeiders drinken niet'.² In 1990 werd op het in het natuurgebied de Deelen gelegen Tripgemaal een beeldmerk aangebracht, dat treffend de band symboliseert tussen Domela en het veengebied dat de Deelen omringt. Het is een profiel van Ferdinand Domela Nieuwenhuis naar de befaamde

linosnede, die zijn zoon César Domela in 1923 had gemaakt. In het naburige Heerenveen bevindt zich, sinds 1997, het uit Amsterdam verhuisde Ferdinand Domela Nieuwenhuismuseum. Verder staan op een aantal plaatsen in Friesland informatieborden waarop de ‘Sporen’ van Domela in Friesland zijn vastgelegd. Domela was ooit ongemeen populair, maar ook gevreesd en gehaat in Zuidoost Friesland. Het roemruchte kiesdistrict Schoterland (bestaand uit de oorspronkelijke gemeenten Aengwirden, Utingeradeel, Haskerland, Opsterland en Schoterland) bracht hem in maart 1888 in de Tweede Kamer, als de eerste socialist in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. In Nij Beets staat sinds 1988 aan de Domela Nieuwenhuiswei een monument voor de appèlmeester, de stakingsleider in de venen. Het is gemodelleerd naar de figuur van Wybe Jan Hankel, die de grote staking van 1890 leidde. Eind april van dat jaar verscheen ‘Dommela’ in Beets op het appèl om de stakende veenarbeiders moed in te spreken. Tijdens zijn rede haalde hij op een gegeven moment honderd gulden uit zijn binnenzak. Dit deel van zijn salaris als volksvertegenwoordiger wilde hij schenken aan de hongerlijdende stakers. Het gebaar maakte diepe indruk en werd aan volgende generaties doorverteld.³

Zoals in 1919 een grote schare van bewonderaars, onder wie ook vele Friezen, naar Amsterdam was afgereisd om ‘de apostel der arbeiders’ de laatste eer te bewijzen, zo trokken rond 1890 arbeiders, ambachtlieden, kleine zelfstandigen en onderwijzers, mannen en vrouwen, jong en oud, massaal naar die Friese steden, vlekken en dorpen waar ‘ús ferlosser’ kwam spreken. Velen kwamen per boot, trein en vooral tram, maar vaak ook gingen zij te voet, urenlang, al dan niet door weer en wind.

De scène waarmee dit opstel begint, is ontleend aan het vaak geciteerde slot van het biografische portret dat de marxistische historicus Jan Romein bijna twintig jaar na Domela Nieuwenhuis’overlijden schreef. Romein geeft een uitvoerige, evocerende beschrijving van de menigte die het voortschrijden van Domela’s rouwstoet volgde en hem op die manier de laatste eer bewees. Maar liefst zes maal herhaalt Romein de formulering ‘Hij leefde in het hart van ...’. Op die manier beklemtoonde hij de sterke emotionele band tussen de legendarische leider van de oude beweging en zijn aanhang. Eerder al, in 1904, bij het 25-jarige jubileum van het blad *Recht voor Allen*, een jaar na de grote spoorwegstaking waarbij Domela nog één keer volop in de politieke schijnwerpers was komen te staan, had Frederik van Eeden dichterlijk geprofeteerd over de reputatie van de op dat moment bijna zestigjarige: ‘Zo zal de naam niet sterven van wie ’t eerst (in ons arm land, aan ons arm lijdend volk) de konde van een beter toekomst bracht.’⁴

In Romeins biografische schets komt ook de intrigerende aantrekkingskracht die Domela op zijn aanhang uitoefende ter sprake. Romein gaat uitvoerig in op de persoonlijkheid van Domela. Schuldbesef, opofferingsgezindheid en



Een beeldmerk naar de bekende linoleumsnede van Cesar Domela met het karakteristieke portret van zijn vader Ferdinand Domela Nieuwenhuis uit 1923 siert de zijkant van Trippemaal in Gersloot (Museum Damshûs, Nij Beets).

martelaarschap zouden de belangrijkste kenmerken ervan zijn. ‘Schuldbesef, dat zich voor zijn bewustzijn omzet in verantwoordelijkheidsbesef voor het leed van anderen.’⁵ Zo zou, volgens Romein, Domela’s neiging om zichzelf geheel weg te cijferen in het belang van de zaak van de arbeiders, de sleutel tot het geheim van zijn wonderbaarlijke invloed op de massa zijn. Het was de vlam van de overtuiging bij Domela die mensen ertoe bracht hem als een heiland te zien.

In zijn voorbeeldige inleiding bij de door hem in 1997 bezorgde familiecorrespondentie van Domela Nieuwenhuis wijst Bert Altena op de grote sociale kloof die er bestond tussen de uit de hogere kringen afkomstige en zich in zijn kleding nog altijd als heer presenterende Domela en de met armoede en ongeletterdheid worstelende arbeiders. Bovendien was de ex-predikant een gesloten man, ook naar eigen zeggen.⁶ Sociale afstand en persoonlijke geslotenheid schiepen tesamen de mentale ruimte waarin de figuur Domela voor zijn aanhang mythische trekken kon krijgen. In

tegenstelling tot Romein stelt Altena: niet schuldgevoel maar plichtsbefef was de drijfveer in Ferdinands leven. Over Domela's ontwikkeling van socialisme naar anarchisme blijkt meer overeenstemming tussen beide historici te bestaan. Altena haalt in dit verband een uitspraak van Nieuwenhuis' broer aan, die over Ferdinand had gezegd dat deze ten diepste wilde emanciperen, niet organiseren. Waar het hem in wezen om ging, was dat een rechtvaardiger maatschappij alleen mogelijk was met de komst van een nieuw type mens, die niet alleen anti-kapitalist maar ook anti-militarist, vegetariër, geheelonthouder en vrijdenker was.⁷ Romein formuleert het wat anders, maar het komt op hetzelfde neer. Domela's gehele loopbaan laat zien dat hij altijd individualist en sektariër was geweest en geen man voor partij en partijdiscipline. Zo'n partij was voor hem een soort kerk en die had hij juist in 1879 verlaten vanwege de daarin heersende geest van onvrijheid.⁸

Als 'de sociale dominee' uit Holland was de socialistische propagandist Domela Nieuwenhuis in maart 1882 in Friesland aangekondigd. Zijn eerste spreekbeurten vervulde hij te Leeuwarden en Sneek. Een half jaar later was Domela opnieuw in de provincie. Nu trad hij, behalve in Sneek, ook op in Joure, Gorredijk en Heerenveen. Over de opkomst konden de organisatoren tevreden zijn, maar aan Domela's denkbeelden moest het Friese gehoor duidelijk wennen. In de Gorredijkster Koornbeurs ging een jongeman een pittig debat aan met de man die hij later in veel opzichten loyaal zou blijven volgen, ook toen deze ondertussen van socialist anarchist was geworden. 'Utopist', wierp de jonge varkensslager Geert Lourens van der Zwaag (1858-1923) de ex-dominee voor de voeten. Hij kreeg applaus van de liberale notabelen, die eveneens in de afgeladen zaal aanwezig waren. Zes jaar later, in 1888 – hetzelfde jaar dat Domela in de Kamer was verkozen – werd diezelfde Van der Zwaag redacteur van een regionale, socialistische krant, *De Klok*. En weer negen jaar later, in 1897, werd hij als onafhankelijk socialist door het kiesdistrict Schoterland in de Tweede Kamer gekozen. Van der Zwaag kon ook mooi voordragen in het Fries, won wel eens een prijs bij voordrachtswedstrijden en schreef toneelspelen met zang. Dat verklaart mede zijn succes als socialistisch propagandist.⁹

In verschillende publicaties hebben Johan Frieswijk en Kerst Huisman laten zien hoe Domela's prediking van het socialisme (en later anarchisme) in de laatste decennia van de negentiende eeuw vooral weerklank vond onder de land- en veenarbeiders van de Friese Zuidoosthoek.¹⁰ Ook in andere streken van Friesland, zoals Het Bildt in het noordwesten van de provincie, bracht de komst van Domela veel volk op de been. In zijn hiervoor aangehaalde publicatie, geeft Altena aan, dat Domela voor generaties van arbeiders ook ver na zijn dood in 1919 'een mythe' bleef. 'Niet ten onrechte', voegt hij daar

veelzeggend aan toe.¹¹ Over de aard van die mythevorming en of deze al tijdens Domela's tochten naar het noorden van het land in de jaren 1880 was begonnen, schrijft hij helaas niet. Ook Henk te Velde wees er op, dat Domela bij zijn leven al een mythe was en dat Domela nog altijd in bepaalde delen van Friesland een icoon is van de anarchistische traditie.¹²

Aansluitend op dit thema van mythevorming wil ik in dit artikel vooral ingaan op het charismatisch leiderschap van Domela Nieuwenhuis. Wat maakte nu juist Domela tot de spilfiguur van het vroege socialisme in Friesland? Waarom oefende juist deze in 1846 te Amsterdam geboren, voormalige predikant, afkomstig uit een voorname en geleerde familie, een magische aantrekkingskracht uit op eenvoudige, weinig geletterde Friese veen- en landarbeiders? Vanwaar die aan idolatrie grenzende verering voor zijn persoon? En wat bleef er uiteindelijk over van Domela's charisma? Mij lijken drie zaken in dit verband onlosmakelijk met elkaar verbonden: de persoon van Domela zelf, maar vooral ook de verwachtingen die leefden bij zijn aanhang én de omstandigheden waaronder spreker en gehoor elkaar troffen.

Om inzicht te krijgen in de wisselwerking tussen deze drie factoren is het nodig terug te gaan naar de roerige tijden rond 1890. Toen stond Domela op het toppunt van verering én verguizing. De evenals Domela uit de kerk getreden modernistische predikant en liberaal Allard Pierson zei ooit over hem, dat geen man in Nederland zo veel liefde en zo veel afschuw heeft verwekt. In concreto behandel ik aanstonds voorvallen en personen die licht werpen op de band tussen Domela Nieuwenhuis en het Friesland van het kiesdistrict Schoterland. Een belangrijk gegeven is dat dit deel van de provincie al omstreeks 1890 een hoge mate van geregistreerde onkerkelijkheid kende. Dat lag in de gemeenten Utingeradeel, Opsterland en Schoterland tussen de 16 en 20%. Zowel provinciaal als landelijk gezien was dit een bijzonder hoge score.¹³ Verder bestond in de jaren 1860 en 1870 in de centrumplaatsen van dit kiesdistrict, zoals Heerenveen en Gorredijk, ruime belangstelling voor de vrijdenkerij rond het blad *De Dageraad* en in het werk van Multatuli. De in deze traditie gevormde plaatselijke voorlieden zouden later een brug slaan tussen vrijdenkerij en het vroege socialisme van Domela. Zo stelde in 1869 een dertigjarige molenaar uit het Meer bij Heerenveen al: 'De mindere stand wordt uitgezogen; zij wordt voor het loon, zo laag als maar kan, afgebeeld als slaven, want dan kunnen de patroons in weelde en overdaad leven. [...] Er is hervorming nodig. En die zal komen vanuit de lagere standen en zij zal zich omhoog werken. Daarvan getuigt de beweging van onze tijd.' Met 'beweging' bedoelde hij de oprichting van de 'Eerste Internationale' (vereniging van werklieden) te Londen in 1864.¹⁴

Van voorganger tot voorman

Toen Domela Nieuwenhuis in 1882 voor het eerst als socialistisch propagandist naar Friesland kwam, had hij enkele jaren daarvoor zijn ambt als evangelisch-luthers predikant opgegeven. Hij was redacteur geworden van het mede door hem opgerichte blad *Recht voor Allen*. Het zich losmaken van de kerk en zijn ontwikkeling tot socialist was bij Domela bepaald geen plotselinge bekering geweest. Naast een steeds sterker wordende radicale visie op het christendom was vermoedelijk het gegeven dat twee echtgenotes in het kraambed waren overleden (in 1872 en 1877) mede verantwoordelijk voor zijn tanend geloof in een persoonlijke god en een hiernamaals. Belangrijk voor de predikant Domela Nieuwenhuis was een scheiding te maken tussen wat de kerk leerde en de voorbeeldigheid van Jezus als volksprediker. Al in zijn eerste betrekking als predikant – in Harlingen, van voorjaar 1870 tot de zomer van 1871 – schreef hij in de strenge winter van 1871 in de *Harlinger Courant*: ‘De arbeiderskwestie houdt terecht de aandacht van velen bezig. Zij is eene der gewichtigste en moeilijkste vragen van den nieuwen tijd. Zooals de verhouding van loon en arbeid nu is, kan het onmogelijk blijven; dit wordt toegestemd door elk, die slechts een kijkjen heeft genomen op dit gebied.’ In zijn autobiografie *Van christen tot anarchist* (1910) verwoordde Domela Nieuwenhuis dit ‘kijkjen’ als volgt: ‘Nog herinner ik mij dat eerste binnenkomen ergens in een schaarsch met petroleum verlichte schuur, bij welk schijnsel die verweerde arbeidersgezichten op mij een diepe indruk maakten, jong en onervaren als ik nog was.’

De jonge predikant Domela Nieuwenhuis zag het nog als taak van de kerk om de geest van Jezus in de samenleving te brengen. Maar steeds meer herkende hij in Jezus de revolutionair, die ‘den rijken kapitalist, den schijnheiligen zondagvierder en de kerkelijke synoden’ zou aanvallen en ‘in de volkswijken te midden van ruwe onbeschaafde menschen’ zou leven. Ware godsdienst, zo liet Domela bij zijn afscheid van de kerk in 1879 weten, was voor hem een humanisme geworden, een algemene naastenliefde. Het bestaan van de kerken was voor de ontplooiing daarvan alleen maar een hinderpaal. In een in 1904 gepubliceerd geschrift keek Domela terug op zijn laatste jaren als predikant en hij schreef daarover: ‘Ik preekte feitelijk een paar jaar socialisme in de kerk, met verwijzing meestal naar Jezus, wiens beginselen doortrokken waren van socialisme, al was het niet geheel in den zin, die we er nu aan geven.’

In Harlingen had Domela zich met zaken bemoeid die later bepalend waren voor zijn publieke optreden: staking en anti-oorlogsorganisatie. Zo richtte hij daar, 25 jaar oud, als reactie op de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871, een Vredesbond op en bemiddelde hij bij een staking van Harlinger arbeiders. Hij had er contact met arbeiders die er in 1870 een sectie van



Portret van Ferdinand Domela Nieuwenhuis rond 1890.

de Eerste Internationale hadden opgericht. Bestudering van het werk van buitenlandse socialisten in de tweede helft van de jaren 1870 brachten hem verder op het pad van het socialisme. Radicale Amsterdamse werklieden trokken hem vervolgens helemaal de arbeidersbeweging in en mede door zijn met *Recht voor Allen* opgebouwd gezag zou hij weldra *de* woordvoerder van het toen nog piepjonge socialisme in Nederland worden. Een niet onbelangrijke factor daarbij was, dat de personen met wie hij vanaf die tijd te maken kreeg of voor wie hij schreef en sprak, tegen hem opzagen. Hij wist immers veel, kon zaken goed uitleggen en durfde dingen te zeggen. Enkelen in zijn naaste omgeving bleven Domela Nieuwenhuis als 'een heer' zien, maar de overgrote meerderheid bewonderde in hem juist de offers die hij had gebracht: de opgave van zijn predikantschap, zijn breuk met de

leidende kringen van de maatschappij en zijn keuze voor niet-roken, het geheelonthouderschap en het vegetarisme. Hij werd het boegbeeld van de in 1881 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB).

Richtte aan het begin van de jaren 1880 het streven van de socialisten zich vooral op het verkrijgen van algemeen kiesrecht, in de loop der jaren liep de revolutionaire koortsthermometer in de beweging steeds hoger op. In 1881 zond Domela zijn Nederlandse vertaling van een excerpt uit *Das Kapital* naar Karl Marx. In de begeleidende brief vroeg hij Marx er eens naar te kijken, nadat hij de brief begonnen was met de opmerking dat hij socialist was geworden door lezing van 'uw buitengewoon belangrijk werk'. In een volgende brief vroeg hij Marx wat te doen als de socialisten de macht hadden overgenomen: 'Het is een praktisch vraagstuk, maar daarmee kan men krachtiger werken dan met mooie plannen voor een verre toekomst.' In zijn antwoord liet Marx doorschemeren dat de vraag voor hem tamelijk irrelevant was. Alles hangt af van de omstandigheden. Kennelijk nam Domela geen genoegen met dit antwoord, want in een volgende brief drong hij er bij Marx op aan om toch in grote lijnen iets te zeggen over wat wel is aangeduid als de dictatuur van het proletariaat. Op die laatste brief kreeg Domela nooit antwoord.

In Nederland werd Domela Nieuwenhuis gaandeweg de jaren 1880 voor de buitenwacht het symbool van een dreigende revolutie en daarmee de belangrijkste representant van het 'rode gevaar'. Zelf werd hij in zijn persoonlijk leven in 1884 opnieuw zwaar getroffen, toen zijn derde echtgenote in het kraambed overleed. Alleen zijn vierde vrouw, afkomstig uit Harlingen en zeventien jaar jonger, met wie hij in 1891 trouwde, zou hem overleven. Zij schonk hem nog eens drie kinderen, van wie er twee overleden en de derde de al genoemde César Domela was. Tijdens zijn leven zou Domela zes van zijn kinderen verliezen.

Terug naar de jaren 1880. In het najaar van 1883 was Domela weer in Friesland: in november maakte hij een hele tournee door de provincie, met optredens te Lemmer, Sneek, Joure, Heerenveen, Gorredijk, Oosterwolde, Bolsward en Harlingen. Men richtte vervolgens plaatselijke afdelingen van de Sociaal-Democratische Bond op, maar die telden in het begin nog weinig leden. Pas in de jaren daarna, toen er naast SDB-afdelingen eveneens Friese afdelingen van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht kwamen, werd de honger naar het woord van Domela almaar groter.¹⁵

Het hoogtepunt in de haat- en liefdecampagnes rond de persoon Domela vormde zijn gevangenschap in 1887 vanwege een weinig vleidend artikel over koning Willem III, dat in *Recht voor Allen* was verschenen. Majesteitsschennis, luidde de aanklacht. Hoofdredacteur Domela verdween voor een periode van bijna acht maanden in de cel. Vlak voor zijn opsluiting had hij zijn volgelingen laten weten: 'Weent niet over mij, maar over uwe vrouwen en

kinderen'. Twaalf aanhangers uit Gorredijk boden aan om elk een maand voor hun voorman te willen gaan zitten. Bij zijn vroegtijdige vrijlating op de verjaardag van koningin Wilhelmina verscheen *Recht voor Allen* in een feestuitgave. In Den Haag en Amsterdam zorgde zijn aanhang voor een feestelijk onthaal met veel ritueel, dat Domela het aureool van martelaar voor de rechtvaardige samenleving gaf. Op dat moment stond Domela op het toppunt van zijn populariteit. Deze periode van breed gedragen enthousiasme rond zijn persoon zou aanhouden tot in het begin van de jaren 1890. Daarna kwam er steeds meer onderlinge verdeeldheid in het socialistische kamp. Uiteindelijk leidde die in 1894, met de oprichting van de Sociaaldemokratische Arbeiderspartij (SDAP), tot de definitieve breuk tussen een parlementaire en een revolutionaire hoofdstroming binnen het socialisme. Wat Domela zelf aangaat kwam daar later nog bij de scheiding van wegen tussen anarchisten en socialisten. We zijn dan inmiddels al verder in de tijd dan die waarnaar hier speciaal de aandacht uitgaat, namelijk de hoogtijdagen van Domela's publieke optreden in Heerenveen, Gorredijk en naaste omgeving, zo rond 1890. Dat is een beperking – ik geef het ruitelijk toe – die erop neerkomt dat Domela's grote weerklank onder de bevolking elders in Friesland (van Appelscha tot St. Annaparochie, zogezegd) en Nederland, bijvoorbeeld in de Zaanstreek, Twente en Groningen, hier onderbelicht moet blijven.

De Rode Messias

In het gedenkboek dat Domela bij zijn zeventigste verjaardag in 1916 kreeg aangeboden, is een artikel opgenomen van één van zijn vroegste volgelingen in Friesland: Rindert van Zinderen Bakker (1845-1927). Vanaf 1870 had Bakker zich geweed in de Werkliedenvereniging, maar in de jaren 1880 zou hij een vooraanstaande rol gaan spelen als propagandist voor het socialisme in Opsterland en het kiesdistrict Schoterland. Aanvankelijk volgde deze timmersmansbaas getrouw de koers van Domela, maar in de jaren 1890 sloeg hij de weg in van praktische politiek ter verbetering van het lot van de arbeiders. Dat deed hij met name als 'rode wethouder' van Opsterland en als adviseur bij ontginningsprojecten. In zijn bijdrage verhaalt Van Zinderen Bakker over Domela's eerste optreden in de Wouddorpen van Friesland. De schrijver benadrukt de grote weerstand die Domela aanvankelijk moest overwinnen om zijn boodschap aan de man te brengen. Maar toen dat eenmaal was geslaagd, mede door de grote durf die de spreker uitstraalde, was het hek van de dam: 'Eenvoudige arbeiders, waarvan niemand ooit iets bijzonders had opgemerkt, schreven rake stukken in de couranten, en, in de verst afgelegene gehuchten trachtten ze aansluiting te krijgen, Ade roode duivels, die gaven om God noch zijn gebod@'.⁶ Voor lokale voorlieden als Bakker zelf was Domela



Domela als heiland. 'Als een rots in de branding van het leven, weerkaatsend het licht van den komenden dag'. Tekening van Willem Papenhuyzen voor het Gedenkboek dat Domela in 1916 werd aangeboden.

‘een moderne Johannes den dooper die tevens in zich vereenigde den verlossenden Christus, die sprak van, en ons zou leiden naar een betere wereld, met een zonniger leven dan de meesten der onzen toen beschoren was en er trots op waren zijn discipelen te worden genoemd.’¹⁷ Dit is een beeld dat een generatie later is opgeschreven, maar het laat in ieder geval zien dat Bakker, hoewel hij al vroeg voor het parlementaire socialisme had gekozen, in mentaal opzicht altijd dicht bij Domela is gebleven.

De vraag die Bakker daarna meteen opwerpt is of Domela zelf die grenzeloze verering heeft gewild. ‘Neen; de man heeft dat niet zo zeer gewild, stel ik mij voor, maar de omstandigheden waaronder hij optrad, de behoefte aan een zekere stuwkracht die de besten onder de onzen voelden noodig te hebben in den zwaren strijd voor menscheijkheid en recht, aangepast aan zijne beminnelijke persoonlijkheid, maakten dat zoo en niet anders.’¹⁸ Zelf had Bakker zich wel eens afgekeerd van Domela omdat die ‘noodeloos hatelijk kon zijn tegen medestrijders’. Toch stond voor hem vast dat Nieuwenhuis ‘de reus in de arbeidersbeweging van ons land’ was en bleef en dat ‘die zonder hem niet geweest zou zijn zoo als wij ze nu zien’.¹⁹ Het is vaker gezegd over de loyaliteit aan Domela van lokale voorlieden uit het vroege socialisme, zoals ook Van Zinderen Bakker er één was: eerste liefde verdwijnt nooit echt. Tenslotte komt de schrijver uit bij twee typen in de socialistische beweging: de idealisten en de organisatoren. ‘Domela Nieuwenhuis’, zo meent hij, ‘is altijd voor en boven alles geweest de bezielende woordvoerder; de schrijver; de denker en de doener van wat hij aanprees’.²⁰ Gegeven de grote armoede en ellende onder de arbeidersbevolking en de harde en vernederende repressie en achterstelling van de kant van justitie en overheid, lag het voor de hand dat ‘sommige eenvoudigen’ het ‘nieuwe evangelie wat Domela Nieuwenhuis predikte’ gretig omarmden en hem beschouwden als ‘een haast bovennatuurlijke verschijning’ en ‘geloofden wat ze hoopten, leefden in de verwachting dat de dag hunner verlossing nabij was’.²¹ Domela en ook hijzelf, schrijft Bakker, beschouwen het socialisme als ‘nog wat anders dan een paar stuivers loon meer en een paar uren werken minder per dag’. Het gaat ook om een drang tot verwezenlijking van buitenstoffelijke idealen.²²

De schets van Van Zinderen Bakker bevat een aantal interessante aanknopingspunten voor ons centrale thema van charismatisch leiderschap. Meer dan op de persoon Domela zelf legt Bakker de nadruk op de behoefde die er bij zijn aanhang bestaat aan een woordvoerder die zich het lot van de arbeiders aantrekt. Een gidsfiguur die ze uitlegt hoe en waarom deze kapitalistische wereld verkeerd in elkaar zit en hoe ze uit hun eigen ellendige situatie kunnen komen. Deze typering doet denken aan het volgende, ooit door Max Weber beklemtoonde aspect van

charismatisch gezag: de aanhang veronderstelt bij zijn leider bijzondere, onalledaagse kwaliteiten. Op grond van die aanname geniet deze leider veel gezag. Dus niet alleen de persoonlijke kwaliteiten en kenmerken van in dit geval Domela Nieuwenhuis zijn hier in het geding, nee, we moeten vooral goed letten op de specifieke vorm van interactie tussen hem en zijn aanhang. Verder laat Weber zien dat de charismaticus, gelijk de met hem verwante oud-testamentische profeet, vernieuwingen wil, zelfs revolutionaire doeleinden nastreeft en daarbij ongebruikelijke middelen inzet.²³ Zo spoorde de charismaticus Domela zijn aanhang aan af te rekenen met de gevestigde tradities van de vijf K's: Kapitaal, Kazerne, Koning, Kerk en Kroeg.

Ook in 1904 was Domela Nieuwenhuis een boek aangeboden. Dat was ter herinnering aan de oprichting van *Recht voor Allen*, vijfentwintig jaar daarvoor. Het boek opent met een persoonlijk woord van één bladzij. 'Waarde Nieuwenhuis' luidt de aanhef, en de schrijver ervan is G.L. van der Zwaag, die, dan nog steeds lid van de Tweede Kamer, zoals hij zelf opmerkt, Domela niet meer volgt op alle wegen. 'Uw natuurlijke aanleg, of liever Uwe gaven en talenten en de omstandigheden hebben U steeds in den strijd in den eersten gelederen geplaatst, soms zelfs geheel vooraan geschoven, op zo goed als geheel geïsoleerd standpunt. [...] Ge zijt beurtelings voorgesteld als een Messias en een Satan. Ik geloof dat niemand meer het eerste heeft afgekeurd dan gijzelf, noch zich minder heeft gestoord aan het tweede.' Vervolgens stipt Van der Zwaag aan dat Nieuwenhuis in zijn optreden niet alleen zijn vijanden aangreep, maar ook 'de vrienden' niet spaarde. 'Als ge meendet dat het moet ter wille van beginselen, werden zelfs de vriendschapsbanden meer dan eens geheel gebroken.'²⁴ Zeker, Van der Zwaag noemt ook de omstandigheden die Domela naar het eerste plan brachten, maar legt veel meer dan Van Zinderen Bakker de nadruk op het karakter en het talent van Domela zelf om zijn vooraanstaande plaats in 'de kamp met het kapitalisme' te verklaren. Van Zinderen Bakker en Van der Zwaag zijn het wel met elkaar eens dat Domela zelf geen messiaanse verering heeft nagestreefd. Dat een deel van zijn aanhang juist wel zo'n soort verering koesterde blijkt onmiskenbaar uit hun herinneringen.

Nog interessanter dan Van der Zwaags huldeblijk is een persoonlijke herinnering die de journalist en literator Frans Netscher (1864-1923) voor dit gedenkboek leverde. In Domela's Haagse tijd woonde Netscher in dezelfde straat als het gezin Nieuwenhuis. 'Ik zag hem bijna dagelijks als hij uitging en thuis kwam, steeds met een breedrandigen flambard op het hoofd vol haar: haar van een volle baard, haar dat hem in lokken op de schouders hing; want zolang ik me kan herinneren, heb ik hem altijd met dien later zoo bekend geworden, zoogenaamden Jezus-kop gekend.'²⁵ Ook had Netscher Domela wel horen spreken in het Haagse verenigingsgebouw

van de SDB, 'Walhalla'. Hier had Domela gewacht op de inspecteurs die hem kwamen halen om zijn gevangenisstraf te ondergaan en hier was hij feestelijk binnengehaald toen hij uit de gevangenis werd ontslagen. In een vroegere publicatie had Netscher Walhalla bestempeld als 'zijn aardisch Eden, zijn Parlement en zijn Kerkgebouw'. Hoe anders was de behandeling die Domela moest ondergaan van zijn collega-Kamerleden, nadat hij in 1888 in het parlement was gekozen. Ook daarover schreef Netscher: 'Op de buitenste rij zit Domela Nieuwenhuis geheel alleen op een bankje voor twee personen bestemd, met de armen gekruist op de borst, en leunend achterover in eene nietsdoende houding. Overal praten de leden samen, naast hem, van voren en van achteren; er wordt gelachen, geloopt, geschreven; koeranten worden gelezen en briefwisselingen bijgehouden; een gezellige drukte heerscht tusschen de leden onderling. Maar verlaten, gemedan, wordt de socialistische aanvoerder aan zijn lot overgelaten; niemand neemt notitie van hem; men gaat langs zijne zijden heen zonder hem te groeten.'²⁶ Aldus Netscher in 1889.

De eerste keer dat Netscher zelf met Domela Nieuwenhuis sprak, was kort na diens vrijlating uit de gevangenis. De ontmoeting vond plaats bij Domela thuis. Toen de heer des huizes de kamer binnenkwam herkende de journalist hem nauwelijks. De kleding zat Domela veel te ruim, zijn gelaat was helemaal kaalgeschoren en zijn hoofdhaar was heel kort afgeknipt. 'Het was een zonderlinge kop: als van een oud pleisterbeeld. "Ja, ze hebben me toegetakeld, hè?"', sprak de vreemde man, en hij lachte met een zachten vergevingslach. 't Was Domela Nieuwenhuis! De Jezuskop veranderd in een gevangenstronie!' Deze milde Domela kende Netscher niet, want in het openbaar had hij hem altijd 'zoo bitter, scherp, sarkastisch, vitrioolachtig-invretend' horen spreken. Het was voor hem haast niet te bevatten dat dit twee zijden van een en dezelfde persoon waren. Netscher zelf voelde zich meer aangetrokken tot de milde Domela, want die was, zo meent hij, toch meer in overeenstemming met 'zijn uiterlijke verschijning, met de Jezus-figuur.'

De eerste geschiedschrijver van de oude socialistische beweging die uitgebreid en systematisch de vraag wilde beantwoorden waarom de grote massa zich zo aangetrokken voelde tot Domela Nieuwenhuis, was de uit Maastricht afkomstige typograaf Willem Vliegen (1862-1947). In 1885 was Vliegen in dienst gekomen bij de Haagse socialistische drukkerij, die ook *Recht voor Allen* drukte. Daar kwam hij in de kringen rond Domela terecht en was hij een regelmatige bezoeker van het Volksgebouw Walhalla. Zijn eerste zoon noemde Vliegen Ferdinand, naar de toen nog door hem bewonderde Domela Nieuwenhuis. Later brak Vliegen met Domela en was hij, samen met onder andere Pieter Jelles Troelstra (1860-1930), één van de twaalf oprichters van de SDAP. Tussen 1902 en 1905 verscheen in afleveringen Vliegens geschiedenis van de socialistische beweging

in Nederland, *De dageraad der volksbevrijding*. Het is het klassieke boek geworden over 'de oude beweging' in de jaren 1878-1894, mede ook door de afgewogen biografische portretten die het bevat en de goede sfeertekening van de revolutionaire verwachtingen bij de voormannen en hun aanhang. Vooral Vliegens geschreven portret van Domela Nieuwenhuis is onder historici bekend geworden. Terecht. Het begint met de uitspraak dat wie de geschiedenis van de Nederlandse socialistische beweging tot 1894 wil schrijven, meteen de geschiedenis van het openbare leven van Domela Nieuwenhuis schrijft en omgekeerd. Drie zaken noemt Vliegen ter verklaring van Domela's aantrekkingskracht bij de massa: zijn fysieke eigenschappen, zijn zelfbeheersing en zijn uithoudingsvermogen. Wat die fysieke eigenschappen betreft, Domela had het voorkomen van een apostel: lang en slank, onalledaags. Het gaf een indruk van zachtheid en kracht tegelijk. 'Zijn Jezuskop stak boven alles uit. Zat hij op een tribune tusschen honderd anderen, hij was het, die de blikken tot zich trok [...]; marcheerde hij in een stoet of groep, ieder voelde en zag in hem den leider, den aanvoerder.' Ook zijn stem had een 'eigenaardig, sympathiek timbre', zacht, maar toch in iedere hoek van de zaal goed verstaanbaar. Nooit schreeuwde Nieuwenhuis en ook in het heftigste debat behield zijn stem iets waardigs. Daarbij had Nieuwenhuis dwepersogen en gebruikte hij bij zijn redes zijn armen op een suggestieve manier, waardoor de voor hem zittende schare aan zijn lippen hing en 'de verlossing die men verwachtte en verlangde, inherent werd aan den persoon, die daar predikte.' Zelfs op de grote internationale, socialistische congressen bleef Domela in het debat een figuur van de eerste rang. Ook qua opvallende fysieke verschijning deed hij daar voor niemand van de andere kopstukken onder.²⁷

Om de volgende eigenschap van Domela, zijn zelfbeheersing, beeldend te beschrijven schetst Vliegen twee scènes: Domela in een thuiswedstrijd en Domela bij een uitwedstrijd. Wat het eerste betreft, die zou omstreeks 1890 in Walhalla te Den Haag kunnen zijn gespeeld, maar evengoed in Het Posthuis te Heerenveen, De Koornbeurs in Gorredijk, zaal Zwart in Appelscha of de kerk van St. Anna Parochie. Vliegen laat zien dat voor de massa alles op zo'n locatie draait om de komst en de aanwezigheid van die ene man, maar dat die persoon zelf, Domela dus, op geen enkele manier reageert op die bijzondere atmosfeer. 'Bloemen worden hem aangeboden, de toespraken getuigen van een maatloze vergoding, hij gevoelt zich aanbeden door deze allen doch zijn gelaat zegt niets over de gevoelens die dit alles bij hem opwekt, het blijft onbeweeglijk, in de oogen glinstert geen vonk van trots of van voldoening, niets, niets!' Nog een opvallende observatie: bij het gezamenlijk zingen van de socialistische liederen blijven Domela's lippen nagenoeg altijd op elkaar. Maar nu de situatie waarin een opgehitste menigte hem uitscheldt, beledigt, fysiek bedreigt.

‘Tets bleeker, en de lippen wat vaster opeen geklemd, dan gewoonlijk, stapt het doel van deze aller haat voort. Geen blik uit zijn oog, geen woord van zijn mond, geen gebaar van zijn hand verraadt wat er in hem omgaat.²⁸ Terwijl zijn begeleiders vechten met zijn belagers stapt Domela bedaard verder, onbevreesd en uiterlijk kalm.

Uithoudingsvermogen – de derde eigenschap – toonde Domela met name in al die propagandatochten die hij jaar in jaar uit maakte door het hele land. Hoe weinig succesvol deze aanvankelijk ook waren, hij herhaalde ze steeds opnieuw. Dat Domela vanaf 1882 talloze malen naar Friesland kwam blijkt uit het grote aantal advertenties en verslagen in de kranten en uit de politieke bladen van die tijd. Alleen al in de jaren 1882-1883 sprak hij dertien keer in Friesland en in het jaar 1885 was dat aantal gestegen naar vijftiengint optredens. In verkiezingstijd, bijvoorbeeld in 1888 en in 1891, nam het aantal spreekbeurten navenant toe. En regelmatig trad Domela op één dag in verschillende plaatsen op. Nadat hij, bijvoorbeeld, op zaterdag 29 maart 1890 voor 300 personen in Gorredijk had gesproken, trad hij de volgende dag om twee uur aan in Akkrum, waar hij een gehoor van 350 personen trof. Diezelfde avond wachtte hem dan nog, om acht uur, een optreden in Het Posthuis te Heerenveen, waar maar liefst 800 mensen op afkwamen. Bij deze drie bijeenkomsten gaf Domela een verantwoording van zijn optreden in de Tweede Kamer; hij was immers gekozen door het kiesdistrict waarin deze drie plaatsen lagen. De entreekosten bedroegen bij zulke gelegenheden meestal tien cent en debat met de spreker werd in de advertenties van harte aanbevolen. Volgens Vliegen waren genoemde drie eigenschappen verantwoordelijk voor Domela's succes, maar dat gold niet voor de inhoud van zijn redevoeringen of geschriften. Op dat punt bleef hij in Vliemens ogen te negatief, te kritisch, te afbrekend. De kritiek op de bestaande maatschappij was zeker eerst nodig geweest om de arbeiders wakker te schudden, maar vervolgens had Domela verzuimd in zijn redes ‘een positieve kern’ te leggen. Dat was een gemiste kans, omdat de kennis die Nieuwenhuis had van ‘socialistische wetenschap’ toch niet alleen oppervlakkig was. Misschien speelde hem hier zijn theologische opvoeding nog te veel parten, veronderstelt Vliegen. Belangrijk in dit verband is ook dat Domela altijd consequent en principieel een eenmaal ingeslagen weg bleef volgen. ‘Nieuwenhuis is op en top een stijfkop.’ Ongelijk erkennen over een zaak waarover hij in het openbaar een standpunt had ingenomen kon hij niet. Een politicus moet ‘een zekere plooibaarheid bezitten, moet zich aan veranderende omstandigheden aanpassen.’ Vliegen stelt: ‘Dat nu heeft Nieuwenhuis nooit gekund.’²⁹ Volgens een andere naaste medewerker van Domela en mederedacteur van *Recht voor Allen*, hadden Domela's toespraken weinig lijn en diepgang, maar moesten ze het vooral hebben van pakkende voorbeelden, felle uithalen en simpele tegenstellingen. Niet

wat Domela zei, maar hoe hij het zei, maakte diepe indruk. De bijbelse citaten en multatuliaanse sarcasmes die Domela gretig gebruikte in zijn redes pasten heel goed bij zijn stijl van woordvoerderschap.

Nadat Domela zich vanaf het internationale congres te Parijs in 1889 steeds kritischer had opgesteld tegenover met name de Duitse sociaal-democraten, begon hij de verschillpunten met hen steeds meer te benadrukken. Dit debat werd als het ware overgeplant naar de Nederlandse situatie: kritiek op het parlementarisme mondde uit in een 'weg met het parlementarisme!' Volgens Vliegen is de haat en toorn die Nieuwenhuis vanaf 1894 losliet op de sociaaldemocraten terug te voeren tot het schuldbesef dat hij, Domela, een geweldige fout had begaan door de socialistische beweging te laten scheuren. Maar het pleit voor de schrijver dat hij toegeeft dat maar heel weinigen uit de 'oude beweging', uit de Domela-aanhang zogezegd, overstapten naar de SDAP, zelfs nog niet tien jaar na haar oprichting. 'Dat b.v. de sociaaldemocratie bij de stembus véél sterker zou zijn als Nieuwenhuis en de zijnen geen onthouding predikten, staat vast.'³⁰ In zijn *Gedenkschriften* is Troelstra, die al in begin 1892 voor een Fries gehoor fel met Domela in debat ging, aanmerkelijk negatiever over de persoon Nieuwenhuis dan Vliegen. 'Nieuwenhuis was in hart en nieren een geboren sektariër, niet alleen in zijn theorieën, maar in zijn geheele wezen. Voor partijleider was hij, met zijn bedroevend-kleine kennis van personen en zaken, volkomen ongeschikt.'³¹

Uit het voorgaande rijst een beeld op van een Domela, die door zijn aanhang als een buitengewone, bijna bovenmenselijke persoon is gezien. Dit deel van het charisma van Domela is ook niet los te zien van de verwachting die onder een groot deel van die aanhang bestond over de verlossing van de arbeiders door een mogelijke revolutie. Hierin toont zich de romantische en eschatologische kant van de socialistische beweging uit de tweede helft van de jaren 1880. In zo'n geestesklimaat moest Domela welhaast uitgroeien tot een soort van profeet van die revolutie. In hem projecteerden vele arbeiders hun hoop op de door hen verlangde sociale omwenteling. Domela, van zijn kant, aanvaardde deze aan hem opgedrongen profetenrol, omdat een fors deel van zijn persoonlijkheid neigde naar zich op te offeren voor een grote zaak ('recht voor allen'), nadat hij in zijn persoonlijk leven zo veel leed had moeten ondergaan.

Een familielid van Domela heeft in dit verband ook gewezen op zijn dweezuchtige aard, die hij overigens dan weer naar buiten toe geheel onder controle leek te hebben. Zelf koesterde Domela geen fundamenteel wantrouwen tegenover dweezucht, sterker nog, volgens hem had Jezus iets dweperigs, zij het in gezonde zin.³² Bij zijn aanstaande, hiervoor al genoemde, periode in de gevangenis had hij zichzelf al eens met Jezus vergeleken: zelfopoffering, *via dolorosa*, de kruisiging op Golgotha. Toch hield Domela

zijn Friese volgelingen menigmaal voor dat niet *hij* hun verlosser was, maar dat *zij zelf* voor hun verlossing moesten zorgen, door bijvoorbeeld te staken en vooral hun kennis te vermeerderen.³³ Dat neemt niet weg, dat Domela weinig heeft gedaan om de mateloze verering voor zijn persoon een halt toe te roepen. Integendeel. Zoals popsterren en sporthelden in onze tijd wilde de massa hem zien, aanraken, de sensatie ondergaan van erbij te zijn als *hij* sprak. Op massabijeenkomsten werd zijn portret aan de wand gehangen en datzelfde ging men naderhand doen in verenigingslokalen en huiskamers – Domela als socialistisch heiligenbeeld, een Jezusfiguur, maar altijd gekleed als een heer met een opvallende, gestrikte das, de *lavallière*. In het socialistische verenigingsgebouwtje te Kortezwaag had men zelfs tussen de portretten van Domela en andere socialistische kopstukken een serie scènes uit het leven van Jezus opgehangen.

Recente biografen van Domela, zoals Jan Meyers, Bert Altena en ook Homme Wedman, hebben gewezen op zijn fascinatie voor het lijden. Speciale herdenkingsdagen waren voor Domela verbonden met de afslachting van de Parijse Communards, de ophanging van de martelaren (anarchisten) van Chicago en de executie van de Spaanse anarchist Ferrer. Volgens zijn zoon César identificeerde zijn vader zich op zulke dagen met de dramatische scènes van weleer, alsof hij ze op dat moment zag gebeuren. Dan verkeerde Domela in een soort trance en leek het erop dat hij niet alleen het akelig lot van de martelaren heftig betreurde, maar ze ook min of meer benijdde, omdat ze gestorven waren voor hun hoge ideaal. Volgens Bert Altena was Domela's fascinatie voor lijden en opofferingsgezindheid zelfs zijn antwoord op een persoonlijk gevoeld tekort aan emotie en medeleven met anderen.³⁴

Wat hiervan ook waar mag zijn, bekend is dat Domela in de persoonlijke omgang altijd een zekere afstand bewaarde. Ondanks zijn emotionele aanleg was hij ook een tamelijk gesloten man, die alleen sporadisch tot vertrouwensrelaties in staat was. Zelfs in het eigen gezin droeg hij altijd een zekere ernst met zich mee, hoezeer ook iedereen zich inspande hem meer familieman te laten zijn, wat overigens bij gelegenheid en met het klimmen der jaren wel vaker lukte. Juist die afstandelijkheid en ernst leverden in feite een belangrijk aandeel aan Domela's charismatisch leiderschap.

Strijdtonelen in de Friese Zuidoosthoek

Zoals eerder gezegd verwijst charisma altijd naar de band tussen charismaticus en aanhang. Onder welke omstandigheden en op welke plaatsen vindt de magie tussen beide plaats? Laat ik beginnen met een opmerkelijke passage in Domela's autobiografie. Daarbij gaat hij expliciet in op Vliegens typering van hem als politiek leider die te weinig plooibaar was. Deze kritiek op zijn persoon buigt Domela om in een compliment: 'Ik

bleef gespaard als mensch en dat staat nog steeds hoger bij mij.’ Ook met Vliegens schimpscheut, dat hij ondanks zijn Kamerlidmaatschap meer voelde voor actie daarbuiten, wist Domela wel raad. ‘En waar men mij riep, daar was ik erbij om de arbeiders met raad en daad terzijde te staan. Ik drong mij echter nooit ongevraagd op, daar ik meende dat de arbeiders liefst hun zaken zelve moesten opknappen.’ Daarna volgt de beschrijving van een optreden in Friesland, dat op maandag 21 april 1890 plaatsvond:

Onder die vele werkstakingen is er eene, die ik nooit zal vergeten zal om de bizondere omstandigheden, dat is die der veenarbeiders te Beets in 1890. Ongeveer 'n 1500 man staakten het werk en met Stienstra en Van Zinderen Bakker ging ik tezamen daarheen op verlangen der arbeiders. Gelijk gebruikelijk was, werd er dagelijks appèl gehouden, dat was een vergadering in de open lucht, waar de aangewezen appèlmeester de zaken besprak en waar besluiten genomen werden.

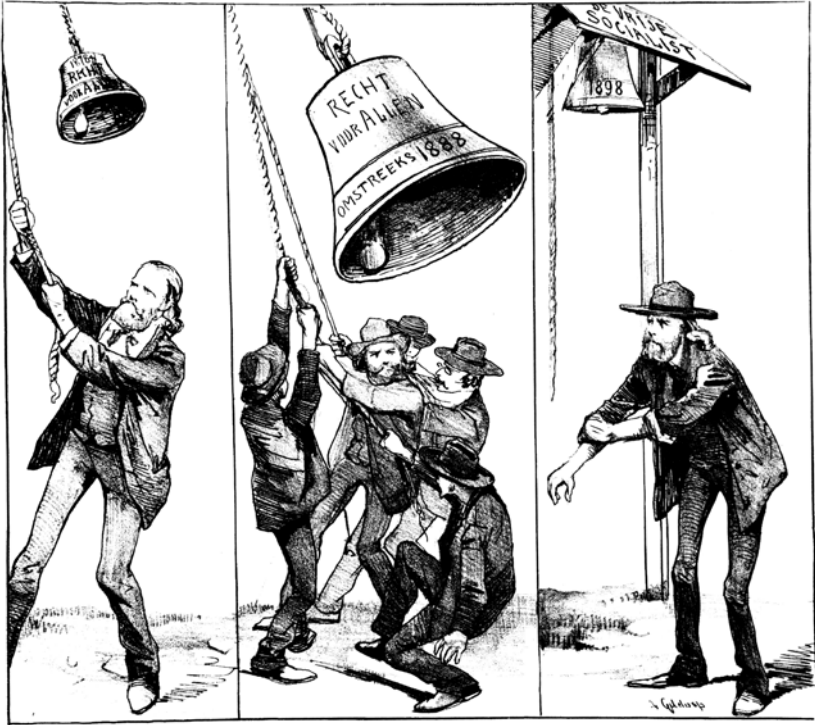
Nog levendig, als de dag van gisteren, herinner ik mij dat appèl, want nooit nog had ik onder zulke omstandigheden tot het volk gesproken en zo iets ik betreur, dan is het dat van dat tooneel niet een kiekje is genomen. Verbeeldt u een plein voor een herberg, die vrij wel alleen stond, behalve een andere herberg daarover op vrij grooten afstand. Op een stoel of ton staande te midden van de stakers, sprak ik hen toe, maar vlak tegenover mij stonden ongeveer 100 man infanterie met geladen geweren, aan elk der vier hoeken stonden twee maréchaussées te paard, met geladen karabijnen en achter mij stonden 10 à 2 veldwachters, ook met geladen karabijnen. Het was dus wel een kritiek oogenblik en vooral toen ik hen voor de keuze stelde links of rechts te gaan, en daardoor zelve te zeggen of men aan 't werk wilde gaan al dan niet. Gelukkig liep alles goed af, daar de overgrote meerderheid weigerde. Wij onderhandelden met de veenbazen in gezelschap van een luitenant en een oogenblik scheen het alsof het toch mis zou loopen, want plotseling ging er een gerucht, dat enkelen aan het werk gingen. De verbittering was zoo groot, dat het te bezien was geweest of wij in staat zouden geweest zijn de menigte in toom te houden, als dit waar was gebleken. Maar het was gelukkig niet zoo. Een slachting was anders te voorzien geweest, daar die veenarbeiders, door wanhoop en honger gedreven, toen tot alles in staat waren geweest.³⁵

De staking zou worden verloren en dat kwam, aldus Domela, door het optreden van Patrimonium, ‘de christelijke arbeidersvereniging’. Het sociaalvoelende schoolhoofd van Nij Beets, Tjepke Nawijn (1862-1939), beschrijft in zijn herinneringen ook het optreden van Domela, die daarna nog eens de stakers toesprak, maar toen waren er al veel minder mensen aanwezig. Wie Nawijns in het Fries geschreven beschrijving goed leest, proeft ook een zekere ironie en afstand tot Domela:

Daar stond hij voor hen met zijn ernstige gezicht, als een profeet, een profeet van een nieuwe leer, de leer dat een ieder recht had op leven en genot. Bewonderend keken ze naar hem op en luisterden naar zijn stem en het was voor hen, als stond Jezus zelf voor hen. En hij, de goed onderlegde, de wetenschapsman, de grote woordvoerder, voor hem was het spreken tegen toehoorders zoals hier voor hem stonden, een gemakkelijk te spelen spel, dat hij beheerste, geheel. De woorden gleden hem van de lippen, nu eens zacht en met aandoening, als hij hen het beeld van hun ellendig bestaan voorhield, dan scherp als een mes, wanneer hij het had over hun uitzuigers, zoals hij ze noemde. Ja, zo was het, nu voelden ze het pas. Nooit hadden ze hun eigen toestand zo helder gezien. Nooit had iemand zo tot hen gesproken.³⁶

Een combinatie van deze beide beschrijvingen en aanvullende raadpleging van krantenverslagen uit die dagen over juist deze meeting laat zien hoezeer vertekeningen optreden in de (collectieve) herinnering aan Domela's optreden in Nij Beets. Zo zijn er wel foto's gemaakt van een later appèl, op 5 mei, waarop stakingsleider Hakel te zien is, omgeven door gewapende militairen en marechaussées. Die dag was Domela nog eens voor een derde keer vanuit Den Haag naar Friesland gereisd om de stakers toe te spreken. Van Zinderen Bakker en enkele van diens vrienden wachtten Domela toen op in het station van Heerenveen, troonden hem vervolgens mee naar hotel Vernimmen en praatten op hem in om niet naar Beets te gaan. Dat zou de zaken daar, nu een samenscholingsverbod was afgekondigd, nodeloos verder op de spits drijven. Domela liet zich niet dan met grote tegenzin ompraten en nam daarop een volgende trein terug naar Holland.³⁷ Onder leiding van de plaatselijke appèlmeester, Wybe Jan Hankel uit Noordwolde, werd in Beets nog één keer appèl gehouden. In zijn geschreven herinneringen laat Domela deze verhindering van een optreden op het strijdtoneel onbesproken.

Bijzonder was dit voorval zeker, want Domela was toch heus het in Schoterland gekozen Kamerlid, waarin ook de Beetster venen lagen. Het laat verder zien dat er socialistische voorlieden in Friesland waren die met Domela van mening verschilden over de te volgens koers. Misschien is Domela's afwezigheid, enkele maanden later, op de grote kiesrechtmeeting medio augustus 1890 in het Meer bij Heerenveen veelzeggend. Daar spraken op de weilanden die de socialistische boer Pier Haitses de Vries ter beschikking had gesteld, een aantal prominente Hollandse en Friese propagandisten de duizenden toe die vanuit Noord- en Zuidholland, Groningen, Overijssel en heel Friesland naar Heerenveen waren afgereisd. Extra treinen reden vanuit Amsterdam, Winschoten en Leeuwarden, extra trams vanuit Drachten en Harlingen en ook voeren nog verschillende extra boten. Domela kwam echter niet opdagen. In zijn rede noemde



De ontwikkeling van Domela Nieuwenhuis: opkomst, bloei (als leider van de SDB), verval (bij het sneuvelen van zijn blad Recht voor Allen), tot aan zijn nieuwe start als anarchist. Prent in het bijvoegsel van Neêrland's Weekblad, 2 april 1898. Tekening van Petrus van Geldorp.

van Zinderen Bakker nog wel Nieuwenhuis, die in zijn eentje tegen 99 anderen moest opboksen in de Tweede Kamer. Wat kan hij daar anders dan harde waarheden zeggen? In de geschreven herinneringen van de Friese landarbeider Imke Klaver verhaalt deze, hoe hij als tienjarige jongen met een scheepje arbeiders bracht naar de grote meeting in het Meer. Daar had hij zelf ook nog de grote Domela horen spreken. Maar nogmaals: Domela was er toen, in augustus 1890, helemaal niet bij in het Meer. Het verhaal van Klaver zegt daarentegen alles over de enorme reputatie die Domela in de Friese Zuidoosthoek genoot en daar nog heel lang bleef houden.³⁸

De verkiezing van Domela in de Tweede Kamer in maart 1888 was ook mede het resultaat van de kiesrechtuitbreiding in 1887. Niet nog de arbeiders, maar wel vele zelfstandige ambachtslieden, kleine boeren en middenstanders zouden voortaan kiesrecht genieten. Zij waren het met name die in het kiesdistrict Schoterland op de kandidaat van de Friese Volkspartij, Domela Nieuwenhuis, stemden. In de eerste ronde verkreeg de liberale kandidaat nog de meeste stemmen, maar de herstemming won Nieuwenhuis, omdat

veel antirevolutionaire 'kleine luyden' hem liever steunden dan de liberaal. Domela Nieuwenhuis, zo dachten velen, zou de armoede van de vele arbeiders in dit typische veenderijgebied, met als hoofdplaatsen Heerenveen en Gorredijk, kunnen bestrijden, opdat de gemeentelijke armenbelasting omlaag kon.³⁹ Op 22 februari 1888 sprak Domela Nieuwenhuis in Het Posthuis te Heerenveen. Volgens een krantenverslag meldde de voorzitter van de bijeenkomst, IJ. Kuiper, in zijn inleiding dat de 'Vereeniging voor Algemeen Kiesrecht alhier met verpletterende meerderheid den heer Domela Nieuwenhuis candidaat voor de Kamer heeft gesteld, den man die goed en bloed voor zijne overtuiging veil heeft, die om zijn beginselen zelfs in den donkeren kerker heeft moeten lijden.' Daarna kwam Domela uitgebreid aan het woord. Hij liet er geen misverstand over bestaan dat hij als socialist, en onder geen enkele andere leuze, gekozen wilde worden. Het algemeen stemrecht was niet zijn doel, nee, het was alleen het middel om tot 'betere verhoudingen in de maatschappij' te komen. 'Mijn ideaal is dan', zo vatte Domela zijn betoog samen, 'dat er geen hutten zullen zijn maar ook geen paleizen, geen armen maar ook geen rijken, geen edellieden maar ook geen bedellieden, die de straten onveilig maken.'⁴⁰

De jaren van Domela's Kamerlidmaatschap (1888-1891) vormden tegelijk ook de meest roerige tijd in de strijd om recht en beter leven van de Friese arbeiders en hun woordvoerders. Stakingen, boetes en gevangenisstraffen waren aan de orde van de dag. In en rond Appelscha braken tussen 1888 en 1891 elk jaar stakingen uit, waaraan ook vele vrouwen deelnamen.⁴¹ Op een socialistische vergadering te Wolvega noemde een spreker de 99 kamerleden die zijn held voortdurend sarden en treiterden 'negenennegentig schoeljes'. Hij ging daarvoor twee maanden achter de tralies.⁴² Wat Domela ook in de Kamer voorstelde – achturige werkdag, minimumloon, verbod kinderarbeid beneden vijftien, vermindering indirecte belastingen, het stoppen van de Atjeh-oorlog, enz. enz. – hij werd weggehoond. Een en ander deed zijn vertrouwen in het parlement tot nul dalen. In binnen- en buitenland verkondigde hij steeds meer een revolutionair socialisme.⁴³ In juni 1891 kwamen er nieuwe verkiezingen. Zou Domela zijn zetel kunnen behouden? Opnieuw schoof de Volkspartij in Schoterland hem als haar kandidaat naar voren. In de eerste ronde kreeg Domela nog de meeste stemmen, maar in de herstemming verloor hij van de bekende progressieve liberaal Treub, vooral ook, omdat de antirevolutionairen nu veel minder op hem stemden. Treub trok zich terug en de weg lag weer open voor Domela, maar die wilde toen niet meer. Zijn voorlieden in het kiesdistrict Schoterland steunden hem daarin in meerderheid, de leden van het provinciale hoofdbestuur van de Friese Volkspartij echter niet. Het was de inleiding tot het uiteenvallen van de Volkspartij als brede linkse coalitie. Aan de korenmolenaar Kuiper uit het Meer, bij wie hij regelmatig logeerde, schreef Domela het volgende over het

einde van zijn parlementaire loopbaan: ‘Nu persoonlijk weet ge dat het mij niet spijt en wat de propaganda aangaat, we kunnen haar evengoed, zo niet beter buiten de Kamer maken.’⁴⁴

In het licht wat hiervoor is gezegd over Domela’s charisma en over de magie van zijn optreden als spreker voor een gehoor dat in hem geloofde, verwondert het niet dat hij het voeren van propaganda belangrijker vond dan zijn werk in de Kamer. Dat de nieuwe verkiezingsstrijd in Schoterland hem helder is bijgebleven, komt in zijn autobiografie goed naar voren. Die strijd voerde hij namelijk tijdens zijn wittebroodsweken. In mei 1891 was Domela te Harlingen hertrouwd met de zeventien jaar jongere Bertha Godthelp. Kennelijk kan Nieuwenhuis het niet alleen meer af en haalt hij er de hulp van God bij, smaalden zijn tegenstanders. De politieke vrienden in Heerenveen hadden kort daarvoor een eigen gebouwtje betrokken en daarin mocht het jonge paar in de verkiezingstijd logeren. De naam van het gebouw was door Domela zelf bedacht: *Aurora* (morgenrood of dageraad). Avond aan avond, maar ook overdag, trok een heel gezelschap het district in voor Domela’s herverkiezing en de verkondiging van het socialisme. Op zondag 31 mei sprak Domela bijvoorbeeld in Luinjeberd, om drie uur ’s middags, en ’s avonds nog eens in Joure. Twee dagen later was hij in Oldeboorn en Akkrum. Op zondag 7 juni was er ’s avonds, om acht uur, weer een grote openbare vergadering in het Heerenveense Posthuis. Maar op diezelfde middag had Domela, vanaf één uur, gesproken op ‘een stuk weiland bij den Hoek’ te Beets, dichtbij het café waar hij een jaar eerder de stakende veenarbeiders had toegesproken. Was dit nog dezelfde man die drie jaar geleden het parlement was binnengestapt met de opvatting ‘om ook daar te strijden voor de lijdende mensheid’? Ongetwijfeld. Zijn eerste daad als Kamerlid was een interpellatie geweest over de gedwongen winkelnering in de Friese veenstreken. Daar werd immers echt geleden. Door de indiening van een initiatief-wetsontwerp trachtte Domela aan deze misstand een einde te maken. De aanneme ervan bleek kansloos.

Slot

Er valt veel voor te zeggen het hoogtij van Domela’s leiderschap en zijn grootste invloed in de socialistische beweging in Nederland te verbinden met de jaren tussen 1880 en 1893.⁴⁵ Het was in die periode dat Domela werd vereerd als een begenadigd redenaar. Met zijn profetische boodschap over de aankomende nieuwe samenleving verhief hij de arbeiders boven zichzelf. Maar in diezelfde periode was er ook sprake van de voortschrijdende ontwikkeling van het Nederlandse socialisme van een meer idealistische secte naar een politieke partij, van spontane stakingen naar georganiseerde actie. In die periode van overgang was Domela de centrale figuur, de verpersoonlijking van de rechtvaardige strijd voor een

beter bestaan. Zijn positie als leider kwam echter onder druk te staan door de toenemende tegenstelling binnen de socialistische beweging tussen anarchisten en sociaal-democraten. Met de oprichting van de SDAP in 1894 werd de scheiding der geesten binnen de socialistische beweging een feit. Toen Domela in 1897 koos voor het anarchisme (zelf gebruikte hij liever de term 'vrij socialisme'), hield hij een schare van trouwe bewonderaars, maar zijn rol als politiek leider was voortaan uiterst bescheiden – politieke partijvorming wees hij namelijk principieel af.

Wat ik in het voorgaande heb willen laten zien is dat juist in het Friesland van rond 1890 de band tussen Domela en zijn aanhang beantwoordt aan die meer pure vorm van charismatisch leiderschap die door Max Weber nader is geanalyseerd. Kern van Webers visie is, dat de perceptie van de leider door de volgelingen minstens zo belangrijk is als de persoonlijkheid van die leidsman zelf. Daar komt nog bij, dat de speelruimte voor charismatisch gezag sterk mede wordt bepaald door de bijzondere situatie waarin het optreedt. In Friesland was dat de strijd voor algemeen kiesrecht, toen nog door velen beleefd als onderdeel van een revolutionaire strijd. Het jaar 1890 kan gelden als het hoogtepunt van de Friese kiesrechtbeweging. Andere factoren die de Friese situatie sterk kleurden waren de heersende Grote Landbouwcrisis en de zich in bepaalde gebieden verder doorzettende onkerkelijkheid. Het was in die situatie dat zich een onalledaagse woordvoerder van buiten aandiende, die wist wat er fout in de wereld was en wat er moest gebeuren om uit die foute wereld te komen. Of zoals Van Zinderen Bakker dat in 1916 nog eens verwoordde: 'den man die eenmaal voor ons geweest is wat een Jezus van Nazareth moet zijn geweest voor de eerste Christenen, nl. een mensch van vlees en bloed weliswaar, maar met een stralenkrans van hoop en reine ideeën om het hoofd.'⁶⁶

Opvallend is dat Domela zelf – in zijn memoires – aangeeft, dat hij door anderen in de beweging was getrokken. Hij had daar niet om gezocht. Zo ontstaat het beeld van Domela als meer geroepen door de arbeiders dan omgekeerd. Onmiskenbaar identificeerde hij zich bij gelegenheid met de mens Jezus die sociaal onrecht bestreed. De vele fotoportretten die er rond 1890 van hem in omloop waren verraden toch wel iets van het Jezus-imago dat aan hem kleefde. Ook nadat Domela voor het vrije socialisme had gekozen, bleef er iets hangen van het enorme charisma dat hij ooit in de ogen van velen had bezeten. Gegeven het inzicht van Weber dat charismatisch leiderschap slechts in uitzonderlijke situaties en gedurende beperkte tijd haar invloed doet gelden, valt er veel voor te zeggen dat de oudere Domela voor zijn meest trouwe aanhangers tot aan zijn dood in ieder geval, om een ander Weberiaans begrip aante halen, een 'Gesinnungsethiker' is gebleven – een man die leefde voor zijn hoge en principiële idealen. Vermoedelijk was zijn antimilitarisme daarbij het ethische ideaal dat de meest brede navolging



In september 1905 werd Domela door de Duitse geheime politie gevangen genomen. Hij kwam uit Parijs van een vrijdenkerscongres en wilde de socioloog Robert Michels in Marburg opzoeken. Na 18 dagen werd hij uitgewezen. Prent van Johan Braakensiek in De Amsterdammer, 17 september 1905. Tekst bij de prent: 'DOMELA NIEUWENHUIS: Eindelijk! Het moest komen... ze beginnen dan toch te begrijpen, dat ik gevaarlijk ben... Jawel, keizer Wilhelm en Duitschland sidderen voor me...!'

vond. Al in 1902 schreef Vliegen in zijn *Dageraad* dat Domela in het noorden van het land veel populairder was dan in het zuiden. Volgens hem had dat te maken met Domela's gereserveerde persoonlijkheid, die beter zou passen bij de stugge inborst van de noorderling. Belangrijker lijkt me als aanvulling op deze observatie dat juist in het noorden onder de arbeiders behoefte ontstond aan een woordvoerder in wie zij, ondanks zijn afstandelijkheid, toch een rotsvast, persoonlijk vertrouwen konden hebben. Wie kon dat anders zijn dan een heer die tot hen was afgedaald, een dominee die de kerk de rug had toegekeerd, een man die ten onrechte in de gevangenis had gezeten en die zelf veel leed in zijn huiselijk leven had meegemaakt.

Vanaf de verschijning van Jan en Annie Romeins *Erflaters* heeft Ferdinand Domela Nieuwenhuis in de Nederlandse geschiedenis een eigen plaats gekregen als de aartsvader van het vroege socialisme. Ook in de recent verschenen canon van de Friese geschiedenis is hij opgenomen, samen met zijn grote rivaal Troelstra. Nog te weinig wordt Domela gezien als een belangrijk figuur binnen het internationale socialisme en anarchisme. De ironie wil, dat Max Weber in 1907 Nederland bezocht en daarbij het plan had opgevat om Domela Nieuwenhuis op te zoeken. Hij wilde de befaamde anarchist wel eens zelf ontmoeten.⁴⁷ Weber was meer onder de indruk van de persoon Domela dan van zijn geschiedschrijving van het socialisme.⁴⁸ De ontmoeting vond niet plaats, maar de figuur van Domela zou Weber later inspireren bij zijn gedachtenvorming over het uitzonderlijke fenomeen van charismatisch leiderschap.

Geraadpleegde literatuur

- Bert Altena, m.m.v. Rudolf de Jong, *'En beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis. 1846-1932* (Amsterdam 1997).
- Bert Altena, 'Terar dum prosim: de opoffering van Ferdinand Domela Nieuwenhuis', *Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur* 5 (1999) 1, 3-5.
- R. van Zinderen Bakker, 'F. Domela Nieuwenhuis. Zijn eerste optreden in de Wouddorpen van Friesland', in: *Gedenkboek ter gelegenheid van den 70sten verjaardag van F. Domela Nieuwenhuis 31 december 1916* (Amsterdam 1916), 2-18.
- Jeroen Boekhoven en Yme Kuiper, 'Het vuur van de overtuiging. Domela Nieuwenhuis en Robert Michels', in: *Domela als internationale figuur*. Themanummer van *de As. Anarchistisch Tijdschrift* 25 (1997) nr. 117, 12-19.
- *Domela Nieuwenhuis en de Arbeidersgeschiedenis*, uitgave van: Comité Honderd jaar Domela in Friesland / *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, nr. 18 (1988).
- F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften van F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1914, 3e druk).
- Frederik van Eeden, 'Heil, d'eersten brenger van een blijde maar!', in: *Gedenkboek opgedragen aan F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1904), 22.
- Johan Frieswijk, 'Domela Nieuwenhuis in Friesland: verering en verguizing', in: *Domela Nieuwenhuis en de Arbeidersgeschiedenis*, 27-37.

- Johan Frieswijk, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989).
- Johan Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900* (Amsterdam 1977).
- Johan Frieswijk, 'Welke schouders droegen Domela naar de Kamer? Een historisch-politologische studie naar zijn verkiezing in 1888 in Schoterland', in: Frieswijk, Kalma en Kuiper (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 131-145.
- J. Frieswijk, J.J. Kalma en Y. Kuiper (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders* (Drachten / Leeuwarden 1988).
- Johan Frieswijk, Yme Kuiper en Jan Munnik, *Sporen van Domela in Friesland* (Heerenveen 2002).
- Ger Harmsen en Jacques Giele, 'Een vertekend beeld van Ferdinand Domela Nieuwenhuis', in: *Domela Nieuwenhuis en de arbeidersgeschiedenis*, 5-15.
- Kerst Huisman, *Opstand in de turf. Het harde leven in een veenderijgebied* (Leeuwarden 1981).
- Hans de Jong, 'Domela-museum ondergebracht in Heerenveen. Zuidoosthoek dé "emotionele lokatie"', *De Woudklank* 18 augustus 1999, 8.
- Rudolf de Jong, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1840-1919). Een schets van zijn leven', in: Frieswijk, Kalma en Kuiper (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 11-28.
- J.J. Kalma, *Er valt voor recht te strijden. De roerige dagen rond 1890 in Friesland* ('s-Gravenhage 1978).
- Imke Klaver, *Herinneringen van een Friese landarbeider*. Ingeleid door Ger Harmsen. Aantekeningen van Johan Frieswijk (Nijmegen 1974).
- E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/ Brussel 1976).
- Yme Kuiper, "'Gij moet uw eigen verlosser zijn." Aantekeningen bij een rede van Domela Nieuwenhuis', in: Frieswijk, Kalma en Kuiper (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 150-170.
- Yme Kuiper, 'Een vriend van Domela uit 't Meer bij Heerenveen', *Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur* 5 (1999) 1, 6-8.
- Thom Mercuur (red.), *Vader en Zoon. Ferdinand Domela Nieuwenhuis en César Domela Nieuwenhuis* (Gersloot 1990).
- Jan Meyers, *Domela, een hemel op aarde* (Amsterdam 1993).
- Wolfgang J. Mommsen en Jürgen Osterhammel (ed.), *Max Weber and his Contemporaries* (Londen 1987).
- Tjepke Nawijn, *Ut myn Beetster tiid. Portretten en neitinnen*. Mei in histoaryske skets fan Johan Frieswijk (Boalsert 1998).
- Frans Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889).
- Frans Netscher, 'Een persoonlijke herinnering', in: *Gedenkboek opgedragen aan F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1904), 48-49.
- Jos Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994).
- Hans Ramaer, *Anarchisme in Domineesland* (Amsterdam 2008).
- Jan Romein, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel der arbeiders', in: Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (Amsterdam 1971; 1938-1940), 795-816.

- S.J. van der Schaaf, *Geert Lourens van der Zwaag 1858-1923. De kloklied fan de Súdeasthoeke. In biografy* (Drachten 1958).
- Jur Schuur e.a., *Sociale strijd in Appelscha* (Oosterwolde 1992).
- Edward Shils, 'Charisma', in: *The International Encyclopedia of the Social Sciences* (New York / Londen 1972) I, 386-390.
- M. Staverman, *Buitenkerkelijkheid in Friesland* (Assen 1954).
- P.J. Troelstra, *Gedenkschriften. Tweede deel. Groei* (Amsterdam 1928).
- Henk te Velde, 'Appelscha: de zaal van K. Zwart. Ferdinand Domela Nieuwenhuis spreekt', in: Jan Bank en Marita Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006), 401-411.
- Max Weber, *Gesamtausgabe*. Herausgegeben von Horst Baier e.a. Abteilung II Band 5, *Briefe 1906-1908* (Tübingen 1990).
- Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen 1956; oorspr. 1922) II, 832-873.
- Bryan Wilson, *Charismatisch leiderschap* (Utrecht 1978).
- W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland*, 2 dln. (Amsterdam 1902/1905)
- Homme Wedman, 'Domela en het Franse lijden en strijden', in: *Domela als internationale figuur*. Themanummer van *de As. Anarchistisch tijdschrift* 25 (1997) nr. 117, 20-28.
- J.M. Welcker, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis en de revolutie', *Revue Belge d'histoire Contemporaine / Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (1972), 271-284.
- G.L. van der Zwaag, 'Waarde Nieuwenhuis' in: *Gedenkboek opgedragen aan F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1904), 5.

Noten

- 1 Zie voor Domela Nieuwenhuis behalve het artikel van Jan Willem Stutje in dit nummer en Domela's memoires (*Van christen tot anarchist*): Altena, 'Terar dum prosim'; Frieswijk, Kalma en Kuiper, *Domela Nieuwenhuis*; De Jong, 'Domela Nieuwenhuis', Meyers, *Domela*; Romein, 'Domela Nieuwenhuis'.
- 2 Deze tekst is overigens niet van Domela Nieuwenhuis zelf maar van Geert Lourens van der Zwaag.
- 3 Huisman, *Opstand in de turf*, 145.
- 4 Van Eeden, 'Heil', 22.
- 5 Romein, 'Domela Nieuwenhuis', 796.
- 6 Altena, *En beschouwen*, 10-11.
- 7 Ibid., 49.
- 8 Romein, 'Domela Nieuwenhuis', 808.
- 9 Van der Schaaf, *Van der Zwaag*.
- 10 Frieswijk, *Socialisme in Friesland*; Huisman, *Opstand in de turf*; beide auteurs in: Mercur, *Vader en zoon*.
- 11 Altena, *En beschouwen*, 9.
- 12 Te Velde, 'Appelscha', 408.
- 13 Vgl. Staverman, *Buitenkerkelijkheid*.
- 14 Kuiper, 'Een vriend', 7.

- 15 Vgl. Frieswijk, *Socialisme*; Frieswijk, Kuiper en Munnik, *Sporen van Domela*.
16 Bakker, 'Domela Nieuwenhuis', 9.
17 Ibid, 7.
18 Ibid.
19 Ibid, 8.
20 Ibid, 13.
21 Ibid, 16.
22 Ibid, 17.
23 Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* II, 832-873. Terecht wijst Wilson – in het voetspoor van Weber – op de zeldzaamheid van charismatisch leiderschap in moderne samenlevingen en beschouwt hij charisma als sociaal verschijnsel en niet als persoonlijkheidskenmerk (*Charismatisch leiderschap*, 16-17. Zie voor een meer bredere toepassing van het begrip 'charisma': Shils, 'Charisma', 386-390.
24 Van der Zwaag, 'Waarde Nieuwenhuis', 5.
25 Netscher, 'Een persoonlijke herinnering', 48-49.
26 Netscher, *In en om*, 26.
27 Vliegen, *De dageraad* I, 42.
28 Ibid., 43.
29 Ibid., 48; vgl. *ibid.*, 50.
30 Vliegen, *De dageraad* I, 50.
31 Ibid..
32 Vgl. Altena, *En beschouwen*, 130-131.
33 Vgl. Kuiper, 'Uw eigen verlosser'.
34 Vgl. Altena, 'Terar dum prosim'.
35 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 213-214.
36 Nawijn, *Ut myn Beetster tiid*, 102.
37 Ibid., 112-113.
38 Klaver, *Herinneringen*, 101.
39 Vgl. Frieswijk, 'Welke schouders'.
40 *Nieuw Advertentieblad* 24 februari 1888.
41 Schuur e.a., *Sociale strijd in Appelscha*, 22-24.
42 Meyers, *Domela*, 209.
43 Vgl. Welcker, 'Domela Nieuwenhuis'; De Jong, 'Domela Nieuwenhuis'.
44 Frieswijk, *Socialisme*, 106.
45 Kossmann, *De Lage Landen*, 255; Harmsen en Giele, 'Een vertekend beeld', 13; Altena, 'En al beschouwen', 284.
46 Bakker, 'Domela Nieuwenhuis', 12.
47 Weber, *Briefe*, 246.
48 Boekhoven en Kuiper, 'Het vuur van de overtuiging', 18.

